

Streszczenie referatu

Badania nad architekturą i urbanistyką przemysłu węglowego oraz ich wpływem na powstanie i rozwój Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego

Autorzy:

prof. dr hab. inż. arch. Elżbieta Niezabitowska

dr inż. arch. Ewa Niezabitowska

Referat prezentuje stan badań nad architekturą kopalni węgla kamiennego oraz problematykę urbanistyczną ukazującą rolę kopalń w rozwoju przemysłu Górnego Śląska na bazie górnictwa. Ukazuje także ich znaczenie w powstawaniu tkanki osiedleńczej, w tym osiedli patronackich oraz proponuje kierunki badań, jakie mogłyby prowadzić do zgromadzenia szerokiej wiedzy na temat historii rozwoju przestrzennego regionu oraz samych kopalń i architektury określonych obiektów charakterystycznych dla tego przemysłu.

Na Wydziale Architektury Politechniki Śląskiej w Gliwicach w latach 70-tych powstała Katedra Architektury Przemysłowej pod kierunkiem prof. T. Gawłowskiego, w ramach której prowadzono zajęcia dydaktyczne oraz badania naukowe dotyczące projektowania kopalni i podstawowych obiektów kopalnianych. Pracownicy tejże Katedry opracowali także w latach 80-tych na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Karty ewidencyjne obiektów zabytkowych w wybranych kopalniach Górnego Śląska (E. Szady, E. Niezabitowska). W tym samym czasie w związku z kurczeniem się przemysłu wydobywczego w świecie rozpoczęto badania nad przekształceniami i adaptacją istniejących obiektów przemysłowych do nowych celów (E. Szady, K. Gasidło).

Równolegle w byłej Katedrze Historii Architektury (M. Żmudzińska-Nowak, Justyna Swoszowska, E. Szponar-Regulska), a obecnie w Katedrze Teorii, Projektowania i Historii Architektury (A. Sulimowska-Ociepka) oraz w Katedrze Nauk Społecznych na Wydziale Organiza-

cji i Zarządzania (B. Rożałowska, M. Niezabitowski) prowadzono badania nad zabytkowymi osiedlami patronackimi przemysłu Górnego Śląska (w tym kopalnianymi osiedlami).

Ukoronowaniem zainteresowań nad rozwojem urbanistycznych Górnego Śląska pod wpływem rozwoju przemysłu jest praca habilitacyjna B. Stankiewicz *Dziedzictwo kulturowe przemysłu i struktur osadniczych w obszarze* (2014). W opracowaniu autorka przedstawia rozwój struktury osiedleńczej Górnego Śląska w kontekście rozwoju przemysłu ukazując go w trzech okresach historycznych: z końcem XIX w. z początkiem wieku XX i w latach 40-80 wieku XX.

Jak wynika z powyższego wprowadzenia, problematyka architektoniczna samych kopalń i obiektów kopalnianych praktycznie nie była rozwijana od lat 90-tych, czyli niemal 30 lat i jest najslabiej rozpoznana. Ponadto nigdy nie zrobiono pełnej dokumentacji w tym zakresie obejmującej wszystkie kopalnie Śląska. W związku z tym nie ma odpowiednich źródeł informacji umożliwiających wyszczególnienie najbardziej znaczących realizacji obiektów architektury przemysłowej o znaczeniu historycznym dla potrzeb rozwoju górnictwa węglowego. Wiele z badanych przez E. Szady i E. Niezabitowską obiektów kopalnianych już dzisiaj nie istnieje. Wiele kopalni zostało w tym czasie zamkniętych, wiele obiektów wyburzono lub przebudowano adaptując do innych celów z większym lub mniejszym poszanowaniem dla jakości kulturowej danego obiektu.

Z uwagi na zmierzch cywilizacji opartej na węglu i upływ czasu (obiekty budowlane rzadko są w stanie przetrwać dłużej niż 100 lat) należy spodziewać się zaniknięcia tych śladów historycznego rozwoju Górnego Śląska. Celowym byłoby jednak zadbać o jeszcze pozostałe ślady historyczne tego ważnego okresu rozwojowego w historii ludzkości.

Badania nad rozwojem architektury przemysłowej kopani powinny, więc być prowadzone w trzech głównych nurtach:

- Urbanistyki regionu ukazującej rolę kopalni w rozwoju przemysłu Górnego Śląska i całego regionu, w tym tkanki osiedleńczej,

- Urbanistyki kopalni jako takich (rozwój planu, zmiany w trakcie rozwoju, różne systemy kształtowania planu kopalni), w tym towarzyszących kopalniom osiedli patronackich,
- Architektury poszczególnych obiektów charakterystycznych dla kopalni w różnych okresach historycznych, w tym także budynków z osiedli patronackich.

W wyżej omówionych kierunkach badań należałoby w pierwszym rzędzie uruchomić badania dotyczące poszczególnych kopalń w regionie, ponieważ będą one podstawą umożliwiającą rozpoczęcie zarówno badań urbanistycznych w skali regionu jak i badań nad architekturą poszczególnych obiektów kopalnianych.

Zebranie sygnalizowanego materiału historycznego to ogromne przedsięwzięcie z uwagi na zaginięcie i zniszczenie znacznej części materiałów historycznych (dotyczy to w pierwszym rzędzie kopalni dziś już nieistniejących), a także na ich rozproszenie po różnych archiwach i praktyczny brak usystematyzowanych badań naukowych architektonicznych w tym zakresie.

Omawiana problematyka ma ponadto charakter interdyscyplinarny, ponieważ zmiany w zagospodarowaniu powierzchni kopalni miały ścisły związek ze zmianami w technologii górniczej. Dodatkowym problemem są związane z możliwościami wydobywczymi zmiany organizacyjne i nazewnictwa kopalń, co dodatkowo utrudnia tworzenie systemu porządkującego wiedzę na temat określonej kopalni, która w swojej historii zmienia kilkakrotnie nazwę, a po jej zamknięciu, jej nazwa przechodzi na inny obszar kopalniany na powierzchni.

Kolejnym problemem jest finansowanie tego typu badań. W dotychczasowych programach związanych z zabytkami takimi jak: 1) *Strategia Rozwoju Kultury w Województwie Śląskim na lata 2006-2020* i 2) *Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Śląskim na lata 2018–2021*, bardzo niskie są nakłady na badania dziedzictwa kulturowego, a obecnie w programie drugim brak jest funduszy na ten cel na lata 2019-2000.

Analizując Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Śląskim można stwierdzić, że w tym programie powinno się znaleźć wsparcie dla działań Muzeum Górnictwa Węglowego w głównych celach strategicznych, które są następujące:

- I cel strategiczny: *Kształtowanie kulturowego obrazu województwa*
- II cel strategiczny: *Kształtowanie pozytywnych postaw społeczeństwa wobec dziedzictwa kulturowego regionu w tym **cel operacyjny: Wspieranie działań na rzecz poznania dziedzictwa kulturowego regionu** – promocja dziedzictwa przy użyciu nowych technologii i mediów w tym działań Muzeum*

Stąd wniosek, że należałoby rozpocząć działania organizacyjne zmierzające do zwiększenia finansowania celu operacyjnego *Wspieranie działań na rzecz poznania dziedzictwa kulturowego regionu – promocja dziedzictwa przy użyciu nowych technologii i mediów w tym działań Muzeum* na najbliższe lata, aby móc w ich ramach uzyskać finansowanie na zintegrowane badania nad historią kopalń. Szczególnie ważne wydaje się wsparcie badań nad historią kopalń i ich przekształceniami w cyklu rozwojowym z podziałem na kopalnie nieistniejące, z pozostałymi i wykorzystywanymi obiektami do innych celów (np. centrum handlowe Silesia na terenie Kopalni Gottwald), niszczące i czekające na zagospodarowanie, przeznaczone do likwidacji, rozwijające się (w których należy zapewnić opiekę nad obiektami o wartościach historycznych).

Dalsze źródła finansowania badań to: Województwo / Urząd Marszałkowski, miasta - JST – (sfinansowanie zebrania materiałów z danego obszaru miejskiego z wnioskami dotyczącymi rewitalizacji obszarów zamkniętych kopalni lub przeznaczonych do zamknięcia) – Fundusz Inicjatyw Obywatelskich, Spółki węglowe – historia ich rozwoju, granty krajowe o charakterze ściśle naukowych (historia rozwoju przestrzennego poszczególnych gmin i obszarów przemysłowych) i rozwojowym (kierunki restrukturyzacji terenów pokopalnianych i wykorzystania najwartościowszych obiektów historycznych). Także w przyszłości można byłoby ubiegać się o granty europejskie (rozwój Górnego Śląska na tle rozwoju przemysłu węglowego europej-

skiego) np. projekt badawczy finansowany przez Polsko-Niemiecką Fundację na rzecz Nauki, Fundusz norweski, i inne.

Jeśli chodzi o budżet państwa, możliwe źródła finansowania to: 1) Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego (Departament Ochrony Zabytków) - program „Ochrona zabytków” (badania konserwatorskie, architektoniczne); 2) Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów. Istnieje także EFRR – Europejski Fundusz Rozwoju Regionu – który finansuje projekty rewitalizacji obiektów przemysłowych.

Wnioski:

Ze względu na słabe zaawansowanie badań architektonicznych nad rozwojem obiektów kopalnianych w Polsce należałoby rozpocząć systematyczne badania umożliwiające zebranie całościowej wiedzy na temat rozwoju poszczególnych kopalń i ich obiektów oraz wyodrębnienia w ramach tych badań obiektów o szczególnych walorach historycznych i artystycznych w celu otoczenia ich opieką konserwatorską umożliwiającą zachowanie ich wartości kulturowej.

Na tym etapie we współpracy z innymi ośrodkami badawczymi górnictwa należałoby wyłonić kilka ważnych historycznie kopalń, na których zostałyby opracowane zasady gromadzenia dokumentacji w sposób przydatny dla Muzeum Górnictwa Węglowego w Zabrzu.

Kwerenda w wybranych do opracowania kopalniach w pierwszym rzędzie powinna obejmować następujące informacje i materiały:

1. Historię rozwoju od powstania do dnia dzisiejszego (także jeśli kopalnia uległa likwidacji lub adaptacji na inne cele jak np. kopalnia Gottwald czy Katowice w Katowicach) wraz z informacjami o zmianach organizacyjnych i związanych z nimi zmianach nazwy,
2. Dokumentację fotograficzną stanu istniejącego,

3. Materiały kartograficzne dotyczące zmian w układzie przestrzennym zagospodarowania powierzchni kopalni od chwili powstania do chwili obecnej,
4. Dokumentację archiwalną dotyczącą projektów poszczególnych obiektów,
5. Dokumentację fotograficzną historycznych obiektów kopalni jaka znajduje się w archiwach lub prywatnych zbiorach,
6. Wybór obiektów o najwyższych wartościach historycznych z sugestiami ewentualnego wykorzystania tych obiektów współcześnie.

W podobny sposób proponuje się przygotowanie dokumentacji dotyczącej osiedli patronackich zlokalizowanych w najbliższej okolicy badanej kopalni.

Tak opracowana kwerenda dla każdej kopalni pozwoli zebrać rzetelne materiały do dalszych prac nad wpływem rozwoju poszczególnych kopalń na rozwój urbanistyczny obszaru Górnego Śląska.

Literatura cytowana w referacie pt.:

Czarnota L. (2010) <http://mdhmyslowice.pl/index.php/galeria/myslowice-w-rysunkach-i-malarstwie?eXY3TW5oTk1uQnpZVmMxYkV3eU5YZGphVEZvV1RKTmRFMUVRWGxoZHowOU5EZz1xa3U%3D>) pobrano marzec 2019)

Gasidło K. (2010) *Kierunki przekształceń przestrzeni przemysłu*. ZN Pol. Śl. Architektura, Gliwice

Gleiwitzer Grube (pobrano kwiecień 2019)

https://www.google.pl/search?q=cechownia+kopalni+gleiwitz&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=COdcE82PFHuMAM%253A%252CYK4WqFko2in0BM%252C_&vet=1&usq=AI4_kQljzm5zxVn-3DTj88_lfPcYhDabA&sa=X&ved=2ahUKEwjhyd78vZ3hAhXtyKYKHb8SDZEQ9QEwB3oECAkQBA#imgsrc=7MTI4ftgPEPiBM:&vet=1

Mercik H. (2004) *Zespoły mieszkaniowe z przełomu XIX i XX wieku. Ich rozwój oraz wpływ na urbanizację terenu Górnego Śląska* (na przykładzie obszaru dzisiejszego miasta Ruda Śląska). Praca doktorska. Gliwice.

Niezabitowski A. (1977) *Stymulująca rola przemysłu w rozwoju architektury XIX i XX wieku* [w:] Architektura w przemyśle – przemysł w architekturze. SARP Katowice, CBSiPG Gliwice, Ustroń

Niezabitowska E. (1987) *Karta Ewidencji Zabytków – Kopalnia Bielszowice - Ruda Śląska*

Niezabitowska E., Szady E. (1985) *Karta Ewidencji Zabytków – Kopalnia Gottwald Katowice*

Niezabitowska E. (1995) *Zabytki przemysłu a restrukturyzacja*. ZN Architektura nr 25. Gliwice

Niezabitowski M., Rożałowska B. (red) (2010) *Ludzie i instytucje w procesie przemian miejskiej społeczności lokalnej. Studium Socjologiczne na przykładzie osiedla Zandka w Zabrze* Wyd. Polit. Śl. Gliwice

Nowak-Lenartowska A. (1973) *Osiedla zakładowe jako problem urbanistyczny regionu*. Na przykładzie Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego. PWN

Stankiewicz B. (2014) *Dziedzictwo kulturowe przemysłu i struktur osadniczych w obszarze aglomeracji górnośląskiej*. Wyd. Polit. Śl. Gliwice

Sulimowska-Ociepka A. (2004) *Osiedla patronackie Górnego Śląska. Studium miejsca oraz znaczenie kultury przemysłowej w przestrzeni zurbanizowanej*, Praca doktorska. Gliwice <https://www.semanticscholar.org/paper/Industrial-Heritage-in-the-Landscape-of-the-Upper-SULIMOWSKA-OCIEPKA/420b4badf6967bbc7aed3acd9593fad5f7ed244c/figure/1> (pobrano styczeń 2019)

Szady E. (1990) *Uwarunkowania przekształceń przestrzennych powierzchni wyeksploatowanych kopalń*. Wyd. Polit. Śl. Gliwice
http://delibra.bg.polsl.pl/dlibra/docmetadata?id=30092&from=&dirids=1&ver_id=&lp=7&QI= (pobrano listopad 2018)

Strategia Rozwoju Kultury w Województwie Śląskim na lata 2006-2020
<https://www.slaskie.pl/content/strategia-rozwoju-kultury>

Tomaszek St., Czech W. (1975) *Kierunki przekształceń terenów przemysłowych w powiązaniu z rozwojem osadniczym w konurbacji górnośląskiej*. IKS – Instytut Kształtowania Środowiska. Katowice

Wojewódzki Program Opieki Nad Zabytkami w Województwie Śląskim na lata 2018–2021 <https://www.slaskie.pl/content/wojewodzki-program-opieki-nad-zabytkami-w-wojewodztwie-slaskim>

Żmudzińska-Nowak M. (red) (2012) *Innowacyjność a tożsamość miejsca w rewitalizacji obszarów miejskich. Zandka*. Praca badawcza zrealizowana w ramach projektu Design Silesia na Wydziale Architektury Polit. Śl. <http://docplayer.pl/5629778-Innowacyjnosc-a-tozsamosc-miejsca.html>